

Т.В. Руда,
аспірант юридичного
факультету
Київського національного
університету
імені Тараса Шевченка

Підстави звільнення від доказування у цивільному судочинстві України і США: порівняльно-правовий аспект

У цивільному судочинстві сторона, яка заявляє про певний факт, повинна довести його існування. Водночас у законі закріплено перелік обставин, які не потребують доказування. Основною метою встановлення підстав звільнення від доказування є досягнення процесуальної економії та запобігання ухваленню різних судових рішень щодо однієї й тієї самої обставини.

Підстави звільнення від доказування закріплені у цивільному процесуальному законодавстві багатьох країн. Відповідно до ст. 61 Цивільного процесуального кодексу України це безспірні обставини (ті, що визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі), визнані судом загальновідомі обставини та преюдиційні обставини (ті, що встановлені в судовому рішенні іншого суду, яке набрало законної сили)

Summary

This article examines circumstances that do not require proofs in the civil proceedings of the USA and Ukraine. The author performs comparative legal analysis of controlling reasons for release from proving in these countries. This study gives a detailed examination of the United States laws that regulate unquestionable, well-known, prejudicial circumstances and circumstances presumed by the law as those that can not be disproved, and compares them with the relevant legislative rules of Ukraine

Проблематика щодо підстав звільнення від доказування у цивільному процесі у різні часи була предметом дослідження вчених-процесуалістів В.М. Гордона, М.М. Михеєнка, В.В. Молдована, В.К. Пучинського, Л.К. Радзівєвської, Т.В. Сахнової, Л.П. Смишляєва, М.Й. Штефана, Ч. Маккорміка, М. Рейтлінгера, Дж. Фріденталя, Р. Уолкера та ін.

Підстави звільнення від доказування закріплені у цивільному процесуальному законодавстві багатьох країн. За ст. 61 Цивільного процесуального кодексу України (далі — ЦПК) не потребують доказування безспірні обставини (ті, що визнані сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі), визнані судом загальновідомі обставини та преюдиційні обставини (ті, що встановлені в судовому рішенні іншого суду, яке набрало законної сили). Подібні обставини, що не потребують доказування, існують у цивільному процесі США. Так, суд може визнати встановленими факти, що стосуються визнання (*admission*); суддівської обізнаності (*judicial notice*); преюдиційності (*res judicata ma collateral estoppel*). Крім цього, в американському судочинстві до обставин, які не потребують доказування, належать презумпції, які не можуть бути спростовані (*conclusive presumption*).

Дослідження проблематики обставин, які не потребують доказування, потребує окремого аналізу кожної з них і виявлення спільних та відмінних рис у правовому регулюванні підстав звільнення від доказування в судочинстві України та США.

У США визнання можливе не лише до судового розгляду, а також у будь-який момент під час розгляду справи по суті й може бути реалізовано в усній, письмовій формі та у формі мовчазної згоди. Визнання стороною факту вважається остаточним і не ставиться судом під сумнів. Відмова від визнання або його зміна можливі лише у виняткових випадках із дозволу суду.

Визнання сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, певних обставин існує і в українському судочинстві. Як і в американському процесі, визнання може бути активне (в усній та письмовій формі відповідно до ч. 1 ст. 174 ЦПК) та пасивне (відсутність заперечень). Однак, на відміну від американського судочинства, в Україні відсутні механізми обміну доказами до судового розгляду і в законі не передбачено можливості звернення учасників процесу один до одного з вимогами про визнання

Безспірні обставини. Ще в часи Російської імперії В.М. Гордон писав, що кожна сторона зобов'язана доводити лише ті обставини, які оспорує її опонент¹, тобто в силу принципу змагальності особам, які беруть участь у справі, не потрібно подавати докази на підтвердження обставин, які не оспоруються. Відповідно до правила 36 Федеральних правил цивільного процесу (далі — ФПЦП)² у цивільному судочинстві США, щоб вилучити безспірні обставини з предмета доказування, на етапі досудового розгляду одна сторона може звернутися до іншої з вимогою про визнання певних фактів або підтвердження достовірності певних документів (*requests for admission*). Протилежна сторона має відповісти на таку вимогу протягом 30 днів. Допускається подовження строку з дозволу суду. У разі визнання протилежною стороною певних обставин, сторона, що висунула вимогу про визнання, звільняється від їх доказування і ці факти вважаються встановленими. Визнання також може міститися у відповіді на позов, який відповідач зобов'язаний подати на стадії досудового розгляду.

У США визнання можливе не лише до судового розгляду, а також у будь-який момент під час розгляду справи по суті й може бути реалізоване в усній, письмовій формі та у формі мовчазної згоди. Визнання стороною факту вважається остаточним і не ставиться судом під сумнів.

Відмова від визнання або його зміна можливі лише у виняткових випадках із дозволу суду. Так, згідно з правилом 36 (b) ФПЦП суд може визнати відмову сторони від визнання або його зміну, якщо це сприятиме вирішенню справи по суті і якщо,

на думку суду, це не створить необґрунтованих труднощів для сторони, яка звернулася з вимогою про визнання фактів, пов'язаних із доказуванням істотних елементів її позову або заперечення проти позову.

Визнання сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, певних обставин існує і в українському судочинстві. Як і в американському процесі, визнання може бути активне (в усній та письмовій формі відповідно до ч. 1 ст. 174 ЦПК) та пасивне (відсутність заперечень).

Однак, на відміну від американського судочинства, в Україні немає механізмів обміну доказами до судового розгляду і в законі не передбачено можливості звернення учасників процесу один до одного з вимогами про визнання. Фактично сторони можуть визнати певні обставини як найшвидше під час попереднього судового засідання, а якщо суддя визнає його проведення необов'язковим — лише під час судового розгляду справи по суті, що не сприяє процесуальній економії.

Крім цього, на відміну від США, у вітчизняному процесі визнання стороною певної обставини може бути лише активне — відображене в письмовій або усній формі (ч. 3 ст. 130 та ч. 1 ст. 174 ЦПК). Визнанням не може бути замовчування, незаперечення певних обставин. Водночас, на нашу думку, безспірні обставини є результатом розпорядчої діяльності, яка може проявлятися як у формі дії, так і в бездіяльності. Тому з метою забезпечення реалізації волевиявлення сторін у сфері доказування та швидкого вирішення спорів справедливо, щоб визнання виражалося не лише в активній, а й у пасивній формі через встановлення у ЦПК презумпції визнання стороною обставини, яка нею не заперечується. Таке положення відповідало б ч. 3 ст. 60 ЦПК, відповідно до якої доказуванню підлягають обставини, щодо яких у сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, виникає спір. Якщо ж певна обставина не заперечується жодною зі сторін, вона є безспірною, а отже доцільно не включати її до предмета доказування.

¹ Див.: Гордон В. М. Устав гражданского судопроизводства. — СПб., 1911. — С. 368.

² Див.: Federal Rules of Civil Procedure (Enacted by the Conference of Senior Circuit Judges of the United States, September 16, 1938; with amendments as of December 2010) // <http://judiciary.house.gov/hearings/printers/1111th/civil2010.pdf> (Тим і далі непереклад автора).

Як зазначає В.К. Пучинський, у змагальному процесі суд, вирішуючи справу, зосереджує увагу лише на спірних елементах і не повинен з'ясувати, чому сторона не визнала або не заперечила певний факт³. Раніше (у Цивільному процесуальному кодексі України 1963 р.; далі — ЦПК 1963 р.) в силу дії принципу об'єктивної істини, визнання стороною обставин, якими друга сторона обґрунтовує свої вимоги або заперечення, не було для суду обов'язковим. Суд міг вважати визнану обставину встановленою, коли у нього не виникав сумнів у тому, що визнання відповідало дійсним обставинам у справі, не порушувало нічийх прав і законних інтересів та не було зроблено під впливом обману, насильства, погрози, помилки або з метою приховання істини. У ЦПК не міститься подібне положення, виходячи із відмови від принципу об'єктивної істини на користь принципу змагальності. Щоправда, у ст. 178 цього Кодексу закріплена можливість сторони відмовитися від визнання, яке було зроблене у попередньому судовому засіданні, якщо вона доведе, що визнала ці обставини внаслідок помилки, яка має істотне значення, обману, насильства, погрози, тяжкої обставини або обставину було визнано у результаті зловмисної домовленості її представника з другою стороною.

Як в Україні, так і в США обставини можуть бути визнані загальновідомими, якщо вони відомі широкому загалу осіб (людству, населенню держави, регіону, територіальній громаді) і водночас суддям, які входять до складу суду

Загальновідомі обставини. Не підлягають доказуванню у цивільному процесі факти, які знаходяться у межах суддівської обізнаності (*judicial notice*). Відповідно до ст. 201 (а) Федеральних правил про докази (далі — ФПД)⁴ суддівська обізнаність застосовується щодо факту, який є достатньою мірою безспірним, тобто відомий переважно на території юрисдикції суду або його можна правильно та швидко визначити за допомогою джерел, достовірність яких не викликає сумнівів. Тобто суддівська обізнаність застосовується щодо фактів, які відомі широкому загалу, в тому числі й суддям. Наприклад, не потрібно доводити факт Різдва Христового; факт, що Конституція США була прийнята 17 вересня 1787 р.; факт теракту 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку тощо. Таким чином, факти, які належать до суддівської обізнаності, не підлягають доказуванню.

Подібна норма закріплена у ч. 2 ст. 61 ЦПК, відповідно до якої обставини, визнані судом загальновідомими, не потребують доказування. Загальновідомими обставинами можуть бути природні явища, стихійні лиха, техногенні катастрофи, властивості матеріалів та речовин тощо. Як в Україні, так і в США обставини можуть бути визнані загальновідомими, якщо вони відомі широкому загалу (людству, населенню держави, регіону, територіальній громаді) і водночас суддям, які входять до складу суду.

Обізнаність суду залежить від рівня поінформованості суспільства про певний факт. Т.В. Сахнова пише, що для визнання факту загальновідомим неважливо, чи він є всевітньо відомим, чи відомий лише конкретному регіону конкретної країни. Важливо, щоб факт був очевидним. Якщо факт судді не відомий, він не визнає його загальновідомим, і такий факт має бути доведений⁵. Водночас Л.П. Смишляев зазначає, що зазвичай обставина залишається загальновідомою протягом певного часу та у певному місці. Наприклад, відомий широкому загалу факт землетрусу або повені, які сталися у певний час і певному місці, зі сплином часу або за межами цього місця можуть втратити властивість загальновідомості⁶. У таких випадках відповідна обставина підлягає доказуванню в загальному порядку.

В американському федеральному законодавстві передбачено обов'язкові та альтернативні підстави визнання суддівської обізнаності певного факту. Так, суд має визнати загальновідомими: 1) законодавство та судову практику. Судді повинні бути обізнані з положеннями Конституції США, федеральних законодавчих актів, актів Президента США, рішень Верховного суду США і федеральних судів, законодавства та судової практики відповідного штату; актами органів виконавчої влади на рівні штату. Вимога щодо суддівської обізнаності поширюється лише на офіційно опубліковані закони, судові рішення та акти органів виконавчої влади; 2) процесуальні правила діяльності судів, які прийняті на рівні штату та на рівні Федерації. Наприклад, ФПД, ФПЦП тощо; 3) сталі слова та вислови англійською мовою. Судді мають бути обізнані зі значенням слів і юридичних термінів. Наприклад, суд обізнаний

³ Див.: Пучинський В. К. Гражданский процесс зарубежных стран. — М., 2007. — С. 309.

⁴ Див.: Federal Rules of Evidence (Enacted by Public Law No. 93-595, January 2, 1975; with amendments as of December 2010) // <http://judiciary.house.gov/hearings/printers/111th/evid2010.pdf>

⁵ Див.: Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. — М., 2008. — С. 385.

⁶ Див.: Смышляев Л. П. Предмет доказывания и распределение обязанностей по доказыванию в советском гражданском процессе. — М., 1961. — С. 17.

із тим, що поняття «півроку» означає шість місяців; 4) звичаї, явища природи, історичні факти, наукові факти тощо.

Після набрання рішенням суду законної сили сторони і треті особи із самостійними вимогами, а також їх правонаступники не можуть знову заявляти в суді ту саму позовну вимогу з тих самих підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти і правовідносини

Якщо суддя особисто не знає про певну загальновідому обставину, то він може звернутися до достовірних джерел (наукових праць, енциклопедій, осіб, обізнаних з певного питання). Наприклад, суд може визнати загальновідомим значення певного англійського слова, попередньо перевіривши його у словнику, і послатися на нього. Водночас особиста обізнаність судді з певними фактами, щодо яких у законі не передбачено застосування обов'язкової суддівської обізнаності, не є достатньою підставою для її використання. Навпаки, суд не може спиратися на особисті знання про факт (відомий йому особисто), який не є загальновідомим і не доведений під час судового розгляду. Адже у таких випадках суддя вже буде виступати у ролі свідка, який ухвалюватиме рішення, керуючись власними показаннями. А це — неприпустимо. Таку думку поділяв Л.П. Смышляев, який зазначив, що позапроцесуальне знання судді про певні факти, які стосуються справи, не можна покласти в основу судового рішення. У разі порушення цього принципу відповідне рішення повинно бути скасоване як незаконне та необґрунтоване⁷.

На відміну від обов'язкової, альтернативна суддівська обізнаність у цивільному судочинстві США залежить від розсуду суду і може бути використана як за ініціативою судді, так і за клопотанням учасника процесу. Наприклад, щодо законодавства інших штатів, на які не поширюється юрисдикція суду, або права іноземних держав. При цьому, якщо питання про застосування альтернативної суддівської обізнаності ініціює учасник процесу, він повинен надати суду достатню інформацію для підтвердження конкретного факту. Якщо суд визнав певну обставину загальновідомою, її не потрібно доводити незалежно від згоди учасників процесу.

Преюдиційні факти. З метою економії ресурсів судової влади та захисту сторін від необхідності доводити одні й ті ж самі обставини у цивільному процесі США існує принцип, згідно

⁷ Див.: Смышляев Л.П. Знач. праця. — С. 18.

з яким повторний розгляд справ або питань, які вже вирішив суд, не допускається. Цей принцип у системі загального права, закріплений у процесуальних нормах, має назву «вирішена справа» (*res judicata*) і містить дві окремі доктрини — запобігання спору (*claim preclusion*) та запобігання питанню (*issue preclusion*)⁸.

Запобігання спору, або принцип недопустимості повторного розгляду вирішеного спору (*claim preclusion*, раніше використовувався термін *res judicata*) означає, що у разі вирішення судом певного спору, про що свідчить остаточне судове рішення, яке набрало законної сили, не допускається подання нового позову з цього самого спору або його частини. Тобто позивач може пред'явити позов до відповідача щодо певного спору лише один раз, а відповідач у цьому ж спорі може лише один раз пред'явити зустрічний позов. Для застосування принципу запобігання спору необхідно, щоб існували такі обставини: ідентичність сторін та їх процесуального становища в обох процесах; рівноправність сторін у процесі щодо представлення своєї позиції; ідентичність предмета і підстав позову; остаточність судового рішення у справі.

Подібний до американського принцип закріплений у п. 2 ч. 2 ст. 122, п. 2 ст. 205 ЦПК, згідно з якими наявність судового рішення, яке набрало законної сили у спорі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, є підставою для відмови у відкритті провадження, а якщо провадження було відкрито, то його необхідно закрити. Тобто, якщо справу суд уже вирішив, вдруге заявляти тотожний позов не можна. Це правило впливає з конституційного принципу обов'язковості судового рішення (ст. 129 Конституції України, ст. 14 ЦПК), згідно з яким після набрання рішенням суду законної сили сторони і треті особи із самостійними вимогами, а також їх правонаступники не можуть знову заявляти в суді ту саму позовну вимогу з тих самих підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти і правовідносини (ч. 2 ст. 223 ЦПК).

Слід зазначити, що оскільки повторний розгляд спору недопустимий, то цей принцип не може бути предметом розгляду при вирішенні питання про звільнення від доказування. Натомість звільнення від доказування стосується друга доктрина американського правила *res judicata* — *issue*

⁸ Див.: Friedenthal J.H., Kane M.K., Miller A.R. Civil Procedure, Hornbook Series. Fourth Edition. — St. Paul, Minnesota: Thomson/West 2005. — P. 645.

preclusion (раніше використовувався термін *collateral estoppel*), що означає запобігання питанню, або принцип недопустимості повторного розгляду питань, вирішених судом. Відповідно до цього принципу питання факту, які були предметом судового розгляду і вирішені судом, про що свідчить остаточне судове рішення, що набрало законної сили, є обов'язковими для сторін у будь-якому наступному процесі, незалежно від того, стосуватиметься він тієї ж вимоги чи інших спірних вимог⁹. Тобто особа звільняється від доказування факту, який вже був доведений у попередньому процесі. В американському цивільному процесі цей принцип називається преюдицією і закріплений він також у національному судочинстві (частинами 3, 4 ст. 61 ЦПК).

В американському процесі виокремлюють два види невзаємної преюдиції: атакуючу (коли преюдиційність намагається застосувати на свою користь новий позивач — особа, яка не брала участі у попередньому процесі) та захисну (коли преюдиційність рішення намагається застосувати відповідач, який брав участь у попередній справі, проти нового позивача або ж коли новий відповідач посилається на судове рішення, ухвалене не на користь позивача, який брав участь у попередньому процесі)

Недопустимість повторного розгляду питання не забороняє позивачу звертатися із позовом, якщо у справі між одними й тими ж сторонами певне питання не було вирішене під час першого процесу. Та якщо воно було розглянуте і вирішене, про що свідчить остаточне судове рішення, яке набрало законної сили, то звернутися із позовом з цим самим питанням вже не можна.

В американському цивільному судочинстві преюдиційність застосовують за таких умов: певне питання вже було предметом судового розгляду; предмет позову в обох процесах ідентичний; сторони у попередньому процесі мали рівні права щодо представлення своєї позиції; судове рішення з певного питання є остаточним.

У разі відсутності хоча б однієї з цих умов правила про звільнення від доказування обставин, установлених у судовому рішенні, яке набрало законної сили, застосовуватись не можуть. Подібні правила застосування преюдиційності обставин, установлених у судовому рішенні, застосовують і в цивільному процесі в Україні.

Важливим елементом преюдиційності судових рішень є її суб'єктивні межі. Російський процесуаліст А.М. Безруков визначає суб'єктивні межі преюдиційного зв'язку судових актів як

коло осіб, щодо яких судовий акт, який набрав законної сили, буде мати преюдиційне значення¹⁰.

У судочинстві України та США обставини, встановлені судовим рішенням, що набрало законної сили, не доказують при розгляді іншої справи лише за умови, що в ній беруть участь ті ж самі особи. У США це називається взаємною преюдицією (*mutuality of estoppel*). При цьому, як зазначає А.М. Безруков, вирішальне значення має не фактична участь особи у процесі, а її залучення до участі у справі. Так, якщо особа була залучена до участі у справі, належно повідомлена про час і місце судового розгляду але, незважаючи на це, не з'явилась до суду без поважних причин, преюдиційність судового акту

всіх осіб буде поширюватися на цю особу. Тобто можна говорити про преюдиційність установлених судом обставин як про своєрідний негативний наслідок для особи, яка бере участь у справі, за зловживання своїми процесуальними правами¹¹.

Водночас слід зазначити, що в американському судочинстві у загальному правилі про преюдицію існує виняток — це так звана невзаємна преюдиція (*nonmutual collateral estoppel*), що передбачає можливість особи, яка не брала участі у справі, використовувати преюдицію щодо особи, не на користь якої було ухвалено судове рішення у попередньому процесі.

В американському процесі виокремлюють два види невзаємної преюдиції: атакуючу (коли преюдиційність намагається застосувати на свою користь новий позивач — особа, яка не брала участі у попередньому процесі) та захисну (коли преюдиційність рішення намагається застосувати відповідач, який брав участь у попередній справі, проти нового позивача або ж коли новий відповідач посилається на судове рішення, ухвалене не на користь позивача, який брав участь у попередньому процесі)¹².

На практиці найбільше проблем виникає при застосуванні атакуючої преюдиції, тому Верховний суд США в одному з рішень¹³ навіть визначив, що саме має установити суд при вирішенні питання про її застосування. Так, у справах за участю особи (позивача), яка не брала участі у

¹⁰ Див.: Безруков А.М. Преюдициальная связь судебных актов. — М., 2010. — С. 62.

¹¹ Там само. — С. 63.

¹² Friedenthal J.H., Kane M.K., Miller A.R. Значч. праця. — P. 723—729.

¹³ Див.: Рішення Верховного суду США у справі Parklane Hosiery Co., inc. V. Shore. 439 U. S. 322. від 9 січня 1979 р. // <http://supreme.justia.com/us/439/322/case.html>

⁹ Friedenthal J.H., Kane M.K., Miller A.R. Значч. праця. — P. 650, 696.

попередньому судовому процесі, вирішуючи питання про звільнення від доказування обставин, установлених у остаточному судовому рішенні, суд повинен з'ясувати:

1) чи мав можливість новий позивач вступити у попередній процес? У випадках, коли особа знала про судовий розгляд і мала можливість без будь-яких перешкод вступити у нього, але вичікувала остаточного судового рішення, суди не повинні дозволяти застосування преюдиції. Адже у таких випадках атакуюче використання преюдиції не сприятиме економії судових ресурсів;

2) чи буде застосування преюдиції несправедливим стосовно відповідача? Суд повинен з'ясувати, чи були у нього мотиви повною мірою відстоювати свою правову позицію у попередньому судовому розгляді. Наприклад, у випадках, коли ціна позову для відповідача була незначною або номінальною і йому було вигідніше не захищати свої інтереси у суді, ніж понести витрати на адвоката, збирання доказів тощо, які є більш значними, ніж наслідки програшу справи; або ж якщо відповідач не передбачав нових позовів у майбутньому. У разі встановлення судом відсутності у відповідача мотивів захищатися у попередньому процесі застосування преюдиції у такій справі буде несправедливим, і відповідачеві має бути надана можливість захистити себе повною мірою у новому судовому розгляді.

На відміну від американського судочинства, у національному цивільному процесі нарівні з взаємною преюдицією передбачена можливість фактично необмеженого застосування невзаємної преюдиції. Так, згідно з ч. 3 ст. 61 ЦПК для застосування преюдиції достатньо, щоб у іншій справі брала участь хоча б одна особа, щодо якої було ухвалене попереднє судове рішення. Це відкриває можливості для недобросовісного використання преюдиційності судових рішень

При вирішенні питання щодо справедливості застосування атакуючої преюдиції суд також повинен визначити, чи не виникли нові додаткові процесуальні можливості для захисту, якими відповідач не міг скористатися у попередньому судовому розгляді. Так, застосування преюдиції є невинуватим, якщо прийнято новий закон, яким розширено способи захисту. Суд також не має дозволяти застосування атакуючої преюдиції, якщо відповідач у попередньому процесі змушений був захищатися у «незручному» для себе суді. Наприклад, якщо попередній позов було подано у штаті Вашингтон, а відповідач проживав у штаті Огайо і не мав повноцінної можливості

розкрити всі докази, викликати всіх свідків. Крім того, несправедливим буде застосування преюдиції щодо відповідача, якщо є кілька судових рішень, які суперечать одне одному. Але якщо існує кілька судових рішень, які не суперечать одне одному, то перешкод для застосування преюдиційності немає.

На відміну від американського судочинства, у національному цивільному процесі нарівні з взаємною преюдицією передбачена можливість фактично необмеженого застосування невзаємної преюдиції. Так, згідно з ч. 3 ст. 61 ЦПК для застосування преюдиції достатньо, щоб у іншій справі брала участь хоча б одна особа, щодо якої було ухвалене попереднє судове рішення. Це відкриває можливості для недобросовісного використання преюдиційності судових рішень. Наведемо приклад: з метою незаконного заволодіння чужим майном дві особи, які насправді мають спільні інтереси, штучно ініціюють спір, подаючи до суду позов про відшкодування шкоди, заподіяної майну. При цьому право власності не оспорується, хоча фактично майно належить іншій особі, яка нічого не знає про цю судову справу, а тому не має можливості взяти участь у процесі. Суду ця обставина також не відома. За результатами розгляду справи суд задовольняє позов, встановлюючи преюдиційність не лише факту заподіяння шкоди, але й факту права власності на майно. Після цього особа, яка за допо-

могою судового рішення фіктивно заволоділа чужим майном, звертається до законного власника з вимогою про витребування майна з чужого незаконного володіння.

Крім ЦПК, норми щодо застосування невзаємної преюдиції містяться також у матеріальному праві. Наприклад, це стосується справ щодо захисту прав споживачів. Відповідно до п. 9 ч. 1 ст. 25 Закону України від 12 травня 1991 р. № 1023-ХІІ «Про захист прав споживачів» об'єднання споживачів мають право звертатися до суду з позовом про визнання дій продавця, виробника чи виконавця протиправними щодо невизначеного кола споживачів і припинення цих дій. При задоволенні такого позову суд зобов'язує порушника довести рішення суду у встановлений ним строк через засоби масової інформації або іншим способом до відома споживачів. Тобто, якщо у таких справах суд ухвалив рішення не на користь відповідача і воно набрало законної сили, то споживач, який не брав участі у судовому розгляді, може

звернутися до суду з позовом до відповідача, посилаючись на таке судове рішення.

Розглядаючи питання преюдиційності, варто зауважити, що у США діє взаємна преюдиційність двох судових рішень. Це означає, що суддя з метою економії судових ресурсів, забезпечення єдності судової практики та полегшення доказування для учасників процесу має зупинити провадження у справі, якщо вона не може бути вирішена раніше іншої справи, позов у якій був поданий першим. На відміну від американського, в українському цивільному процесі немає прямої вказівки закону на взаємну преюдиційність двох судових рішень. Однак, проаналізувавши вітчизняне процесуальне законодавство, можна дійти висновку, що це питання вирішується так само, як і в американському судочинстві, адже відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 201 ЦПК суд зобов'язаний зупинити провадження у справі у разі неможливості розгляду цієї справи до вирішення іншої справи, що розглядається в порядку конституційного, цивільного, господарського, кримінального чи адміністративного судочинства. Це положення й пов'язане зі взаємною преюдиційністю двох судових рішень. Окрім цього, згідно з п. 3 ч. 2 ст. 361 та ч. 2 ст. 365 ЦПК у випадку скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення іншого судового рішення, останнє підлягає скасуванню у зв'язку з нововиявленими обставинами.

На думку процесуалістів України, у вітчизняному цивільному процесі немає презумпцій, які не можуть бути спростовані. Така позиція обґрунтовується тим, що презумпція, як і будь-яке припущення, може бути спростована судовими доказами

Презумпції. У цивільному процесі США не потребує доказування презюмований факт, який не може бути спростований. Остаточна або неспростовувана презумпція (*conclusive presumption*) — це встановлений законом безумовний висновок, докази для спростування якого не допускаються¹⁴. Дія неспростовуваних презумпцій установа законом, який передбачає, що сторона, проти якої спрямована презумпція, не може заперечувати існування презюмованого факту.

На думку процесуалістів України, у вітчизняному цивільному процесі немає презумпцій, які не можуть бути спростовані¹⁵. Така позиція обґрунтовується тим, що презумпція, як і будь-яке припущення, може бути спростована судовими

доказами. Але, на наш погляд, неправильно ототожнювати неспростовні презумпції з припущеннями. Очевидно, що думка науковців про відсутність в українському судочинстві презумпцій, які не можуть бути спростовані, обґрунтована у ст. 40 ЦПК 1963 р., відповідно до якої обставини, які згідно із законом припускаються встановленими, не доводяться при розгляді справи. Таке припущення могло бути спростоване у загальному порядку. Однак у цій статті йшлося про законні презумпції, які можна спростувати, а тому вони не є підставами звільнення від доказування, а стосуються питання розподілу тягара доказування.

Водночас ми погоджуємося з думкою Р. Уолкера про те, що остаточна презумпція за суттю є не презумпцією (припущенням), а нормою права, сформульованою у презюмованій формі¹⁶.

Ключову роль у визначенні неспростовної презумпції відіграє поняття «остаточність»: факт А не просто презюмується з існування факту Б, а вважається остаточним встановленим і не може бути спростований протилежною стороною¹⁷.

У ЦПК справедливо відмовилися від включення законних презумпцій-припущень до переліку підстав звільнення від доказування, проте не запропонували включити до цього переліку презумпції, що не можуть бути спростовані. Водночас комплексний аналіз норм матеріального та процесуального права підтверджує, що такі презумпції у вітчизняному цивільному судочинстві все ж існують. Інколи вони закріплюються в законодавстві за допомогою поняття «вважається». Наприклад, у разі опублікування оголошення про виклик відповідача у пресі відповідач вважається повідомленим про час і місце розгляду справи (ч. 9 ст. 74 ЦПК); вручення судової повістки представнику особи, яка бере участь у справі, вважається врученням повістки і цій особі (ч. 5 ст. 76 ЦПК); у разі відсутності осіб, які беруть участь у справі, за адресою їхньої реєстрації і ненадання ними інформації щодо іншої їх адреси, вважається, що судовий виклик (судове повідомлення) вручено їм належним чином, якщо його надіслано за адресою реєстрації (ч. 5 ст. 74 ЦПК). Крім того, у процесуальному законодавстві закріплено презумпцію необ'єктивності судді, секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача за наявності визначених законом

¹⁴ Див.: Reutlinger M. Evidence: Essential Terms and Concepts. — New York: Aspen Law & Business, 1996. — P. 261.

¹⁵ Див.: Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл. — К., 2005. — С. 289; Порівняльне судове право: Підручник / М.М. Михеєнко, В.В. Молдован, Л.К. Радзієвська. — К., 1993. — С. 207.

¹⁶ Див.: Рональд Уолкер. Английская судебная система. — М., 1980. — С. 563.

¹⁷ Див.: McCormick on Evidence: In 2 Vol.: Vol. 2 / Ed. By K. S. Broun. — 6th ed. — St. Paul, MN: Thomson/West, 2006. — Par. 342.

обставин (ст. 20—22 ЦПК). Неспростовні презумпції містяться також у нормах матеріального права. Наприклад, ст. 123 Сімейного кодексу України передбачає презумпцію батьківства чоловіка, який дав письмову згоду на застосування щодо його дружини допоміжних репродуктивних технологій для зачаття дитини; презумпцію батьківства та материнства подружжя, яке дало згоду на виношування ембріона людини іншою жінкою; презумпцію батьківства та материнства подружжя щодо дитини, яка народжена дружиною після перенесення в її організм ембріона людини, зачатого її чоловіком та іншою жінкою в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій.

З метою недопущення неправомірного використання преюдиційності судового рішення в Україні необхідно обмежити можливість використання преюдиційних обставин особою, щодо якої вони встановлені, проти особи, яка не брала участь у справі, й не мала можливості їх спростувати

Отже, підсумовуючи викладене, слід вказати, що в українському та американському цивільному процесуальному законодавстві передбачені обставини, що не потребують доказування. В обох країнах до них належать безспірні, загальновідомі, преюдиційні обставини та обставини, які презюмуються законом як такі, що не можуть бути спростовані. Останні згідно з ЦПК не належать до переліку обставин, які не потребують доказування, але аналіз норм матеріального і процесуального права свідчить про їх фактичне існування.

З огляду на це необхідно розширити перелік підстав для звільнення від доказування, доповнивши ст. 61 ЦПК ч. 5 такого змісту:

«5. Обставини, які згідно із законом вважаються встановленими, не підлягають доказуванню, крім випадків, коли вони можуть бути спростовані».

Враховуючи американський досвід, для полегшення визначення предмета доказування, сприяння швидкому та правильному вирішенню справи у національному судочинстві доцільно передбачити право сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, до початку

попереднього судового засідання звертатися один до одного із запитом про визнання певної обставини.

Заслуговує на увагу практика США із врегулювання преюдиційних обставин як підстави звільнення від доказування. Зокрема, щодо застосування атакуючої та захисної невзаємної преюдиції у цивільному судочинстві, коли особа, яка не брала участі у попередній справі, намагається застосувати преюдиційне судове рішення на свою користь. На відміну від американського судочинства, в Україні нарівні зі взаємною преюдицією передбачена можливість фактично необмеженого застосування невзаємної преюдиції, адже для застосування преюдиції достатньо,

щоб у іншій справі брала участь хоча б одна особа, щодо якої було ухвалене попереднє судове рішення. Це відкриває можливості для недобросовісного використання преюдиційності судових рішень з метою неправомірного заволодіння чужим майном.

Буде справедливим зберегти у ЦПК можливість використання преюдиційного судового рішення особою, яка не брала участі в справі проти однієї з осіб, щодо якої встановлені певні обставини. Водночас з метою недопущення неправомірного використання преюдиційності судового рішення в Україні необхідно обмежити можливість використання преюдиційних обставин особою, щодо якої вони встановлені, проти особи, яка не брала участь у справі й не мала можливості їх спростувати.

Таким чином, пропонуємо ч. 3 ст. 61 ЦПК викласти в такій редакції:

«3. Обставини, встановлені судовим рішенням у цивільній, господарській або адміністративній справі, що набрало законної сили, не треба доказувати при розгляді інших справ, у яких беруть участь ті самі особи. Такі обставини також не потребують доказування у випадках, коли їх використовує особа, яка не брала участі у справі проти однієї з осіб, щодо якої ухвалено відповідне судове рішення».